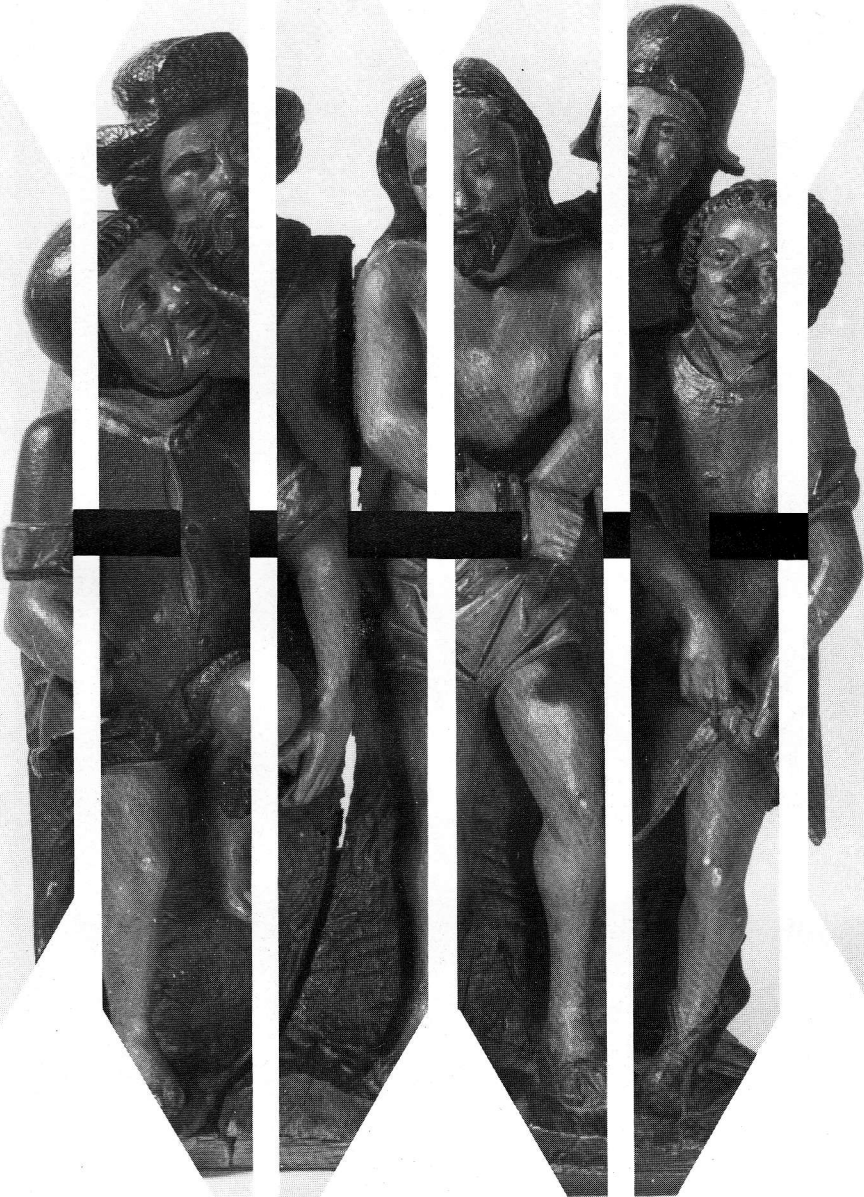

*Publikatie nr. 36
april 1988*

keppelstok

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

- 1 *Maria met kind; genaamd Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden. Het beeld is opgesteld in een zilveren troon uit 1904 (C. Esser, Weert) en staat op een 18de eeuwse sokkel met zilverbeslag. Dit beeld is ongetwijfeld het miraculeuze Mariabeeld uit de Kapel op de Post te Bolsward. Vermoedelijk is het gebeeldhouwd in Westfalen in de 13de eeuw; de eerste vermelding dateert echter uit de 16de eeuw. In 1515 ontsnapte het op 'wonderbaarlijke' wijze aan vernietiging door muitende soldaten in de stad Bolsward, waarna de Kapel werd gebouwd "over een water getimmerd ende op wegen gefondert". Het was een bekend bedevaartsoord. Overgeschreven fragmenten van een zgn. mirakelboek zijn bewaard gebleven. In weerwil tot wat historische bronnen beweren, ging het beeld bij de beeldenstorm niet verloren, maar werd heimelijk bij particulieren bewaard.*

Middeleeuwse houten beelden uit Friesland ¹⁾

Het Friese platteland was in de Middeleeuwen verdeeld in circa 350, meest kleine, parochies. Volgens Steensma had een gewone dorpskerk al gauw drie, vijf of zeven altaren.²⁾ Afhankelijk van de inkomsten uit de kerkelijke goederen of schenkingen konden altaar en kerk verfraaid worden met een altaarstuk of een heiligenbeeld.

De stijgende vraag naar beelden en retablets ontstond als gevolg van de groeiende heiligenverering en het toenemende aantal zielemissen. Door de aandacht voor de afbeelding veranderde de 'mystieke' functie van met name de beelden bij de devotie van 'medium' in 'doel'. De kerk probeerde het gevaar van dit, in haar ogen, misbruik te keren. De theologen probeerden bij herhaling het standpunt van de kerk uit te leggen: "(...) niet dat men gheloof dat in die (beelden) eenighe Godheijd ofte kracht is, (...) maar om dat de eer die hen bewesen wordt gestuurt wordt tot degeen die zij afbeelden, zoo dat wij door de beelden die wij kussen, en voor de welke wij ons hoeft ontdekken ende neerknielen, Christum aanbidden, ende Heijlighen eeren van dewelcke datse gelijkenis dragen."³⁾ Tevergeefs, de meeste gelovigen konden de verfijnde onderscheiding niet maken.

Economische, politieke en religieuze spanningen ontladden zich in de kerken. Beeldenstormen in 1566, 1576 en 1580 betekenden in Friesland het einde van het overgrote deel van de inrichtingsstukken van de (katholieke) kerken. Soms kon een en ander door een gezaghebbende katholiek in veiligheid worden gesteld.⁴⁾ De plakaten van de overheid bevalen de zuivering van de kerkinterieurs van de overblijfselen "des pausdoms".⁵⁾ Dat die 'zuivering' niet altijd even zorgvuldig en radicaal werd uitgevoerd, blijkt uit diverse, verspreide mededelingen en vondsten.⁶⁾

2 *Maria met kind; genaamd Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden.*

Het beeld is ongetwijfeld hetzelfde als het mirakuleuze Mariabeeld, dat kort na de vervaardiging, tussen 1500-1510, werd geplaatst in de St. Vituskerk te Leeuwarden en veel bedevaartsgangers trok. Na de Reformatie vond het een schuilplaats in het voormalig Dominicanessen-klooster waar in de 17de eeuw een statie der Dominicanen werd gevestigd. Thans wordt het beeld in de St. Dominicuskerk (1935-'37) bewaard. Het beeld is van buitengewoon hoge artistieke kwaliteit. Een bijzonder detail is de hoofddoek, op grond waarvan een Utrechtse herkomst waarschijnlijker geacht kan worden dan uit het Kleef-Gelderse gebied.

Niet alleen de beeldenstormers, maar ook veronachtzaming, smaakverandering, brand, enz., hebben nadien het aantal voorwerpen, in casu beelden uit de voor-reformatorische tijd nog verder uitgedund.

Nadat in 1580 het Calvinisme de enig toegestane eredienst werd, bleef een kleine groep gelovigen heimelijk trouw aan het katholicisme.⁷⁾ De eerste 15 à 20 jaar leefden zij in een 'geestelijk isolement'. Daarna, vanaf ca. 1595, was er sprake van missie, met name vanuit Holland. Aan het eind van de 17de eeuw werd de permanente vestiging van priesters in steden, na betaling van zgn. recognitie-gelden, oogluikend toegestaan en ontstonden de 'staties'. Behoudens enkele acute vervolgingen was de 18de eeuw een periode van betrekkelijke rust en enige welvaart voor de katholieken. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853 was het 'sluitstuk' van de volledige godsdienstvrijheid, die in de grondwet van 1848 was vastgelegd.

Bij de inboedelinventarisatie op last van de aartsbisschop van Utrecht in 1854 ingevoerd, kwamen vele oude bezittingen, waaronder ook Middeleeuwse beelden, voor het eerst uit de 'schuilhoeken'.

Door de belangstelling voor de Middeleeuwen in de 19de eeuw werden onder andere de beelden verzamelobjecten voor musea, inspiratiebron voor kunstenaars die in de neo-gotische trant werkten, en onderwerp van wetenschappelijk onderzoek. Door deze herwaardering waren de beelden ook niet langer waardeeloos voor de kunsthandel. Veel beelden verdwenen dientengevolge van hun oorspronkelijke plaats in de anonimiteit.

De inventarisatie van losse Middeleeuwse houtsculptuur, waarvan de oudst bekende verblijfplaats in Friesland is, beperkte zich tot wat men 'beelden' noemt. Het onderzoek werd voor een belangrijk deel vergemakkelijkt door de (foto-)documentatie van het Liturgisch Instituut te Groningen, de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland te Utrecht en van de betrokken musea. Een sleutelpublicatie

bleek de catalogus *Vijf eeuwen kerkelijke kunst* (Leeuwarden, Fries Museum, 1947). Verder is gebruik gemaakt van archiefmateriaal en van bestaande litera-

- 5 *Maria met kind. Bijsnijdingen aan, en sterke oriëntatie van beide figuren naar de rechterzijde wijzen erop dat het beeld een deel is geweest van een grote beeldengroep. Het meest waarschijnlijk lijkt een Anna-te-Drieënvoorstelling. Kledingdetails, zoals de rechtehoekige halsuitsnijding met een geplisseerd hemdje en het ronde 'schoeisel' komen overeen met de mode uit het eerste kwart van de 16de eeuw. Het beeld is met omwegen vermoedelijk afkomstig uit de oude kerk van Bakhuizen.*

9 Anna te Drieën.

Schuilgaand onder een neo-gotische polychromie vormt het 16de eeuwse beeld van Anna-te-Drieën het middendeel van een altaarstuk uit het atelier voor kerkelijke kunst van P.J.H. Cuypers, de bouwmeester van de St. Bonifatiuskerk te Leeuwarden. Rond 1855 werd het beeld bij de opheffing van de St. Willibrordusstatie overgedragen aan de nieuwe St. Bonifatiusparochie. Het thema Anna-te-Drieën kan men opvatten als een verkorte stamboom van Christus. Hoewel de lichaamsverhoudingen bij dit beeld-type het minst geslaagd is, zijn de generatieverschillen duidelijk weergegeven. De halsdoek van Anna wijst erop dat zij weduwe is; het lange, losse haar en de kroon kenmerken Maria als jonge, ongehuwde jonkvrouw; het Christuskind is gekleed in een eenvoudig hemdje. De druiventros in Anna's linkerhand heeft betrekking op de lijdens- en verlossingsgedachte.

tuur. De achterliggende bedoeling was, of de aanwezigheid van deze beelden gedurende de Middeleeuwen in een Fries kerkgebouw aantoonbaar is of aannemelijk gemaakt kon worden. Voor 11 van de 21 geïnventariseerde beelden lijkt dat min of meer overtuigend.

Het vervaardigen van beelden

In Friesland waren beeldhouwers werkzaam, van wie in een enkel geval wel de naam, maar geen werk bekend is.⁸⁾ Andersom is er geen houten beeld als 'Fries werk' te beschouwen door het ontbreken van een referentiekader. De meeste beeldhouwers zullen hier slechts van lokaal belang geweest zijn. In Friesland ontbrak een belangrijk wereldlijk of geestelijk hof dat een stimulerend meecnaat kon ontwikkelen.

De vraag naar beelden en retabels was in de late Middeleeuwen zo gigantisch gestegen dat beeldhouw-ateliers niet langer alleen aan gerichte opdrachten werkten, maar ook produceerden voor de vrije markt.⁹⁾ Door het enorme aanbod in be-

Afb. 1
Beeldhouwer aan de 'draaibank'.
Hans Burgkmair, Planetenkinderen "Mercurius", 1531, detail.

langrijke culturele centra was export van kunstwerken niet uitzonderlijk.

Contemporaine afbeeldingen, en soms de beelden zelf, gunnen ons een blik op de werkzaamheden van beeldhou-

wers.¹⁰⁾ In noordwest-Europa is eikehout de gebruikelijke houtsoort. De keuze van het houtblok werd gemaakt op grond van de kwaliteit ervan. De uiteindelijke vorm die het beeld moest krijgen, bepaalde het

10 *De Geseling van Jezus.*

Christus stond oorspronkelijk gebonden aan een geselzuil met twee beulen aan weerszijden en Pilatus (links) en een soldaat (rechts) op de achtergrond. De groep is vrijwel zeker afkomstig uit een altaar en was volgens de laatste eigenaar door zijn voorouders gered bij de Beeldenstormerij in de St. Vituskerk bij de Oldehove.

De eigenaar vond de beeldengroep zo zeer met de geschiedenis van Leeuwarden verbonden, dat hij het bij zijn verhuizing naar Noord-Holland aan de gemeente Leeuwarden schonk.

Afb. 2
Een schilder polychromeert een beeld.
Miniatuur, Stadsbibliotheek, Breslau, begin
16de eeuw.

formaat van het houtblok. Door het verschil in de mate en snelheid van krimpen van het kernhout en het overige hout, was het noodzakelijk de kern uit het blok, althans voor een deel, te verwijderen. Omdat de achterkant van een beeld gewoonlijk voor de beschouwer niet zichtbaar was, kón aan die kant het houtblok uitgehold worden en/of slechts ruw afgewerkt worden.

Door de vlakke achterkant en het gewicht bleven grote houtblokken of panelen voor reliëfs gemakkelijk op de werkbank liggen, of konden met eenvoudige

12 Maria onder het kruis.

De houtsoort (notenhout) van het stijlvolle beeldje wijst op een zuidelijke herkomst. Het ondersteunt een stilistische toeschrijving aan 'Brabant'. Het beeldje is een fragment van een kruisigingsgroep. Dergelijke kleine beeldengroepjes konden voor privédevotie in een huis opgesteld worden, maar ook op het klankbord boven een preekstoel voorkomen (Zie bv. de zgn. Fides-gravure van P. Bruegel, 1559). Het beeld is tussen 1911 en 1958 geloofd waardoor het is gebarsten. Het was een geschenk van deken A.J. Aukes (Leeuwarden) aan Mgr. Van Heukelum, stichter van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht.

Afb. 3
Beeldenstorm in een kerk.
Erhard Schoen, Klagrede der armen verfolgten
Götzen und Tempelbilder, Neurenberg, ca.
1530, detail.

Klagrede der armen verfolgten Götzen und Tempelbilder/über so ungleich vntayl und straffe.

13 *Maria Magdalena onder het kruis.*
In theatrale houding en weelderig gekleed is Maria Magdalena neergezegen op Golgotha. Aan de achterzijde van het beeld is een uitsparing voor het verloren crucifix. Op de helling zijn allerlei betekenisvolle details te ontwaren. De schedel en de beenderen op

Golgotha (= schedelplaats) duiden de plek aan als legendarische begraafplaats van Adam. Het mirrevat, het attribuut van Maria Magdalena verwijst naar de kostbare zalf die ze voor Jezus kocht. Verder zijn er bloemen, een hagedis en een duiveltje dat uit een spelonk kruipt.

14 Pietà.

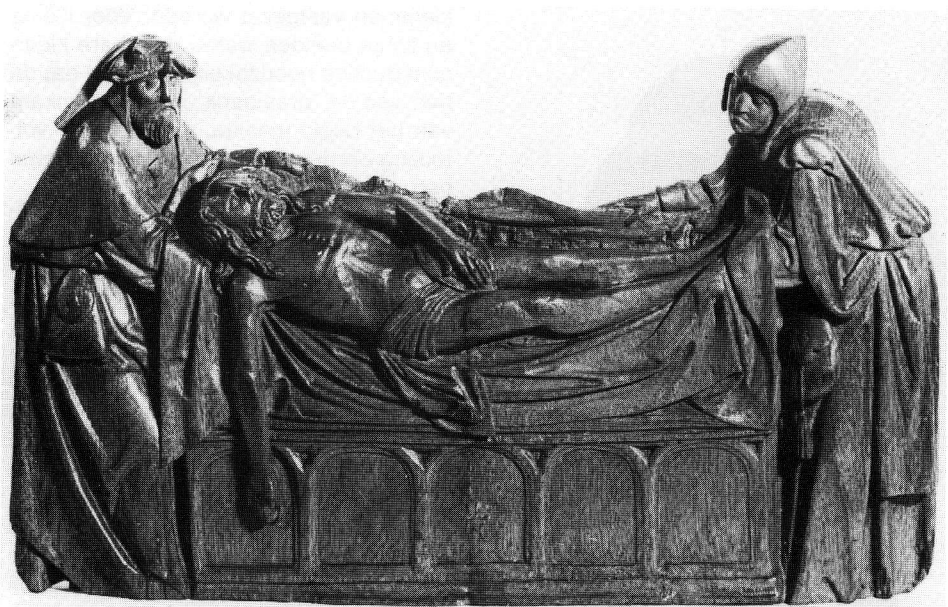
Ten lange leste kon dit beeld in Leiden getraceerd worden. Houtsoort en stijl wijzen op een herkomst uit de Zuidelijke Nederlanden. De geringe kwaliteit van het beeldhouwwerk houdt wellicht verband met de grootschalige productie van dergelijke beeldjes. Molmgangen parallel aan het houtoppervlak en sporen van ponsversiering wijzen op een oorspronkelijke beschildering en versiering met bladmetaal. Maria zit op een rotsblok en de voeten van de gestorven Christus rusten op een schedel; beide elementen verwijzen naar de heuvel op Golgotha. Het lichaam van Christus is op onnatuurlijke wijze gekanteld, maar daardoor wel goed zichtbaar voor de beschouwer.

klemmen vastgezet worden. Voor kleine en lichte beelden waren draaibare klemconstructies noodzakelijk. Het gat dat de pen van de 'draaibank' in de bovenkant van het beeld maakte, moest bij de voltooiing worden opgevuld, maar is meestal nog goed herkenbaar.

Aan de hand van een model, een tekening, of een gravure werd het beeld in ruwe vorm gehouwen. Vêr uitstekende delen (armen, attributen e.d.), die niet uit hetzelfde blok konden worden gesneden, werden na het stadium van de ruwe vorm aan het beeld bevestigd met lijm en deuvels en samen verder uitgewerkt.

Een beeld was pas voltooid nadat het was beschilderd. Dit beschilderen werd wel stofferen genoemd. Doordat de beelden meestal maar vanuit één richting konden worden bekeken én door de polychromie functioneerden ze eigenlijk als drie-dimensionale schilderijen. Ook technisch gezien wijkt de behandeling en beschildering van een beeld niet af van een paneelschilderij. Soms werd er linnen op het hout geplakt als versteviging bij kleine scheurtjes en/of als verende onderlaag voor het aanbrengen van bladmetalen, vóórdát een plamuurlaag werd aangebracht. Daarna werd het plamuursel geschuurd en werden dichtgelopen details weer opengewerkt.

Als eerste 'kleurige' laag werden bladmetalen aangebracht (bladgoud, -zilver, of goedkopere imitaties daarvan). De bladmetalen werden opgewreven om een diepere glans te krijgen. Andere of moeilijker bereikbare plaatsen, die niet werden opgewreven, bleven mat. De metaallaag werd vaak verlevendigd door een geponste versiering, door brokaat-imitaties, of door het overschilderen met een transparante, oliehoudende verf (zgn. Lusterfarbe-techniek). Na het aanbrengen van de metaallagen werden de kleuren in twee of meer lagen opgebracht, doorgaans tempera-verf. Ter bescherming, als een soort vernis, werd vermoedelijk een laagje was aangebracht. Ook deze kon tot glans gewreven worden, maar evengoed door 'deppen' mat gelaten worden.

16 Graflegging door Nicodemus en Jozef van Arimathea.

Het enige, hier besproken, kunstwerk dat op grond van een merkteken (handje) met zekerheid een stad, Antwerpen, valt toe te schrijven. De hand heeft te maken met een legende over het ontstaan van de stad en de stadsnaam (h)Antwerpen. Het merkje werd ca. 1470 ingevoerd als kwaliteitskeur voor het beeldhouwwerk en verdween bij beschildering weer onder de verf. Antwerps werk was zo beroemd dat het over heel Europa geëxporteerd werd. Het 'reliëf' was voorheen ongetwijfeld een onderdeel van een meerfigurige graflegging in een altaarretabel. Het groepje werd in 1920 door de parochiane M. Groenendal-Boekema aan de parochie te St. Nicolaasga geschonken en heette afkomstig te zijn uit oud familiebezit.

17 St. Martinus met bedelaar.

Het beeld steekt op sommige plaatsen ver buiten het voetstuk en blijkt uit meerdere delen te zijn samengesteld in een vroeg stadium van het beeldhouwproces. Het beeldhouwwerkje 'verbeeldt' een cruciaal moment in de bekering van de Romeinse militair Martinus tot het christendom. Hij wordt bisschop van Tours en na zijn dood patroonheilige van o.a. het bisdom Utrecht, waar Friesland grotendeels toe behoorde. Het beeld is afkomstig uit Roodhuis, dat als katholieke statie pas in de 17de eeuw is ontstaan. Vermoedelijk was het beeldje voor de Reformatie afkomstig uit Oosterend, ten noorden van Roodhuis, waarvan de kerk aan St. Martinus was gewijd.

Tegenwoordig is de beschrijving van de beelden meestal verdwenen door de mode om het 'eerlijke' materiaal te willen zien. Toch is vrijwel altijd nog vast te stellen dat een beeld vroeger beschilderd is geweest. Soms zijn bij nauwkeurige beschouwing kleine verfresten nog aanwezig op plaatsen die voor de 'schoonmaker' moeilijk bereikbaar waren. Microchemisch kan niet alleen de samenstel-

ling geanalyseerd worden; de analyse kan ook een hulpmiddel zijn bij de datering van de verf en het beeld. Bij die beelden die zijn aangetast door houtworm duiden boorgangen, die parallel lopen aan het houtoppervlak op een vroegere beschildering. Larve noch kever knaagt aan het oppervlak in het daglicht, maar in of uit het hout waardoor de bekende gaatjes ontstaan.

18 *Kandelaardragende engelen.*

Eén van het tweetal, nagenoeg gelijke, engelfiguren, die oorspronkelijk naar elkaar toegewend op een altaarretabel zullen hebben gestaan.

Elk draagt een kandelaar voor een kaars, die bij het celebreren van de mis werd ont-

stoken. Waarschijnlijk zijn het seriematig gemaakte, goedkope atelierprodukten. Het enige historische gegeven vermeldt de schenking van beide beelden door pastoor J. Scholten te Wolvega aan het Aartsbischooppelijk Museum te Utrecht (1937).

NR.	OMSCHRIJVING	DATUM	STIJL	VROEGERE VERBLIJFPLAATS	BEZIT	MATERIELE ASPECTEN
1	Maria met Kind 'Sedes Sapientiae' 'O.L. Vrouw van Zevenwouden'	XIIlb	Westfaals (?) (Maaslands)	vh. Boisward, vóór 1515 Boisward, Kapel op de Post, 1515-1580 Boisward, Part. bezit, XVI, XVIII, XIX Boisward, St. Franciscuspar. 1906	Boisward St. Franciscuspar.	eikehout; 56 cm niet beschilderd; fragm. polychr. gerestaureerd en bijgesneden.
2	Maria met Kind 'O.L. Vrouw van Leeuwarden	XVd	Utrechts (?) (Gelders?)	vh. Leeuwarden, St. Vituskerk, 1510 (?) - 1566/80 Leeuwarden, Dominicusstatie 1640, 1763, XIX Leeuwarden, St. Dominicuspar. 1935	Leeuwarden, St. Dominicuspar.	eikehout; 77 cm niet beschilderd; fragm. polychr. gerestaureerd
3	Maria met Kind	XVIA	Noord- Nederlands	vh. Workum? Workum, St. Werenfriduspar., 1855-1925 Utrecht, ABM, 1925	Utrecht, RMCC Inv. ABM h 477 (verloren sedert 1948)	eikehout; 28) 16 cm resten van polychr. bijgesn. en door midden gezaagd.
4	Maria met Kind	XVIb/c	Utrechts	vh. Buiten Friesland? St. Nicolaasga, W.A. de Laat (1897-1905) Gellicum, F.A. de Laat, (1913-1919) Utrecht, ABM, 1929	Utrecht, RMCC, Inv. ABM h 472	eikehout; 46,3 cm originete polychr. redelijk gaaf
5	Maria met Kind	XVla	Utrechts	vh. Bakhuizen/Hemelum? Bakhuizen, St. Odulphuskerk, (oud), 1857/1913? Mirns, Dhr. Koldeweier Mirms, F. Roodhor-Vogelzang, (1848-1929) Bakhuizen, St. Odulphuspar., 1928	Bakhuizen, St. Odulphuspar.	eikehout; 37,5 cm niet beschilderd bijgesn.; fragm. v.e. Anna te Drieën
6	Anna te Drieën	XVla	Gelders- Brabants	vh. Buiten Friesland? St. Nicolaasga, W.A. de Laat, (1897-1905) Utrecht, P.H.J. Weyer, (1907-1935) Utrecht, ABM, 1933	Utrecht, RMCC Inv. ABM h 499	eikehout; 47 cm originete polychr. goede staat
7	Anna te Drieën	XVla	Noord- Nederlands (navolging Stichts)	vh. Buiten Friesland? Leeuwarden, J. Vaas, (1910-1935) Utrecht, ABM, 1935	Utrecht, RMCC, Inv. ABM h 517 brkl. aan Groningen, Bissch. woning	eikehout; 50,8 cm beschilderd; oud, maar niet oorspr. goede staat
8	Anna te Drieën	XVla	Noord- Nederlands (navolging Brabants)	vh. Utrecht, ABM? Sneek, St. Martinuspar., 1971/73	Sneek, St. Martinuspar.	eikehout; 36,7 cm onbeschilderd; gerestaureerd
9	Anna te Drieën	XVla	Noordelijk Brabants	vh. Leeuwarden?: Leeuwarden, St. Willibrorduspar., 1855; Leeuwarden, St. Bonifatiuspar. (oud), 1877 Leeuwarden, St. Bonifatiuspar. 1884-1899	Leeuwarden, St. Bonifatiuspar.	eikehout; 91 cm neo-gotische polychr.

RENVOOI

Kolom 1: Inventarisatienummer van het beeld.

Kolom 2: Omschrijving

Kolom 3: Datering:

In Romeinse cijfers wordt de eeuw aangegeven.
De hoofdletters A en B staan respectievelijk voor de
eerste en tweede helft van de eeuw.

De kleine letters a,b,c en d geven de kwarten van de
eeuw aan.

Stijl:

Vroegere verblijfplaats:

vh : voorheen, d.w.z. vermoedelijk: vóór de eerste
gegevens omtrent de verblijfplaats.
-par. : parochie.
ABM : Aartsbisschoppelijk Museum.

Kolom 4:

Kolom 5:

NR.	OMSCHRIJVING	DATUM	STIJL	VROEGERE VERBLIJFPLAATS	BEZIT	MATERIELE ASPECTEN
10	Geseling van van Jezus	XVd	Noord-Nederlands	vh. Leeuwarden (St. Vituskerk?) vóór 15807 Leeuwarden, A.A. Rooswinkel, (1815-1888) Leeuwarden, Stedelijke Kunstverzameling, 1868 Leeuwarden, FM, 1882	Leeuwarden, FM, Inv. 413A	eikehout; 46,1 cm beschilderd, XIX gerestaureerd
11	Christus op de Koude Steen	XVla	Oost-Nederlands (o.l.v. Brabant)	vh. Friesland! Part. bezit: I. Vellema (??) Leeuwarden, FM, 1897	Leeuwarden, FM, Inv. 413B	eikehout; 34 cm beschilderd XIX beschadigd, fragm. groep
12	Maria op Calvarié	XVla	(Noordelijk-) Brabants	vh. Friesland? Leeuwarden, A.J. Aukes, (1889-1910) Utrecht, ABM, ca. 1909	Utrecht, RMCC, Inv. ABM h328	notehout; 32 cm niet beschilderd wormstekig, fragm. groep
13	Maria Magdalena op Calvarieberg	XVla	Westfaals	vh. Wijgaard?, ca. 1928 Leeuwarden, kunsthandel Leeuwarden, N. Ottema, ca. 1942 Leeuwarden, FM, 1947	Leeuwarden, FM, Inv. 1947/55	eikehout; 38,8 cm beschilderd, XIX beschadigd, fragm. groep
14	Pietà	XVlb	Zuid-Nederlands	vh. Jonkershuizen Hoytemastate, vóór 1779 (?) Jonkershuizen, H.H. v.d. Zee, (1754-1827) Jonkershuizen, L.H. v.d. Zee, (1856-1943) Bolsward, H. v.d. Zee, (1905-1975) Leiden, part. bezit, 1970	Leiden, Part. bezit	notehout; 31 cm niet beschilderd wormstekig
15	Pietà	XVla	Noord-Nederlands	vh. ABM? Sneek, St. Martinuspar., 1971/73	Sneek, St. Martinuspar.	eikehout; 39,5 cm niet beschilderd redelijk gaaf
16	Gratflegging	XVla/b	Antwerpen (gemarkt met handje)	vh. Familiebezit, Friesland? St. Nicolaasga M. Groenendaal-Boekema, (1837-1920) St. Nicolaasga, St. Nicolaaspar., 1920	St. Nicolaasga, St. Nicolaaspar.	eikehout; 31 cm niet beschilderd redelijk gaaf; fragm. groep
17	St. Martinus met bedelaar	XVd	Utrecht? Stichts	vh. Oosterend, vóór 1580? Roodhuis, statie, 1752 Roodhuis, St. Martinuspar., 1892	Roodhuis, St. Martinuspar.	eikehout?; 50 cm beschilderd, oud maar niet oorspr. beschadigd
18A B	Kandelaardragende engelen	XVlb/c	Oost-Nederlands	vh. Onbekend Wolvega, St. Franciscuspar., vóór 1938 Utrecht, ABM, 1937	Utrecht, RMCC, Inv. ABM h 503 a/b	eikehout; A: 28,5 cm. B: 28,8 cm beschilderd: oud maar niet oorspr. beschadigd en gerestaureerd
19A B	Kandelaardragende engelen	A: XVla B: XIX	A: Oost-Nederlands (Gelders?) B: Falsificatie	vh. Joure? St. Nicolaasga, C. de Jong, ca. 1947 Zwitserland, J. de Jong, vóór 1981 Utrecht, CM, 1981	Utrecht, CM, Inv. 22736 Inv. 22737	eikehout; A: 36,6/45 cm, B: 35/45 cm niet beschilderd beschadigd

RMCC : Rijksmuseum het Catharijneconvent.

FM : Fries Museum.

Bezit, huidig eigendom van:

CM : Centraal Museum.

Inv. : Inventarisnummer.

Part. bez. : Particulier bezit.

Materiële aspecten:

1: houtsoort; hoogte,

2: polychromie,

3: staat.

Kolom 7:

NOTEN

- 1) Dit artikel is een korte samenvatting van de doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis van de auteur, getiteld *Middeleeuwse beelden uit Friesland*, Groningen, 1987.
Tevens publiceerde de auteur over hetzelfde onderwerp een artikel in *De Vrije Fries* 68 (1988) getiteld: 'Middeleeuwse houtsculptuur. Drie beelden in de collectie van het Fries Museum'. Naar verwachting zal dat artikel in overdruk als *Museumfacetten* in het Fries Museum verkrijgbaar zijn.
- 2) R. Steensma, *Vroomheid in hout en steen*, Baarn, 1984³, p. 37.
- 3) A. van Oirschot, *Antiek kopen. Beelden*, Helmond, 1973, p. 141.
- 4) H. Oldenhof, *In en om de schuilkerkes van Noordelijk Westergo*, Assen, 1967, p. 8-10.
- 5) G.F. Baron thoe Swartzenberg, *Groot Placaat en Charterboek van Friesland*, Deel 4, Leeuwarden, 1782, Plakaat de datum 15 november 1594.
- 6) H. Oldenhof, a.w., p. 8-10.
- 7) J.J.O. Goddijn, *Katholieke minderheid en protestant dominant*, (Dissertatie), Nijmegen, 1957.
J. Visser, *De plaatselijke verspreiding der katholieken in Friesland tot het begin der 19e eeuw*, Den Haag, 1958.
- 8) I. Telling (uitg.), *Register van den Aanbreng van 1511...*, Deel 1, Leeuwarden, 1897, p. 17: "Gerben Beeldesnijder", wonend in het Mennemaspel.
W. Dolk, 'Zestiende eeuwse zerkhouders in Friesland', in *De Vrije Fries* 46 (1964), p. 205-213. De auteur poneert de hypothese dat Gerben Beeldesnijder identiek is aan grafsteenhouwer-monogrammist 'G.H.' van wie twee 'gesigneerde' werken bekend zijn, terwijl drie aan hem worden toegeschreven. Dolk gaat verder in op de mogelijke nakomelingen van deze beeldhouwer, die ook zerkhouders waren: Benedictus Gerbrants, Lucas Gerbrants en de zonen van de laatste Antonius Lucas en Vincent Lucas. Nader onderzoek zou inderdaad gewenst zijn.
'Conscriptio Exulum', in: *Archief van de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, jrg. XVI (1888), p. 350: "Dirck Beeldesnijder van Sneek".
- 9) L. Campell, 'The Art Market in the Southern Netherlands in the Fifteenth Century', in: *The Burlington Magazine*, 118 (1978), p. 188-198.
- 10) V.W. Engbert, *The Medieval Artist at Work*, Princeton, 1967. H. Huth, *Künstler und Werkstatt der Spätgotik*, Augsburg, 1925, (Herdruk, Darmstadt, 1967).
H. Wilms, *Die gotische Holzfigur. Ihr Wesen und ihre Technik*, Leipzig, 1923.
E. Willemsen, P. Hilger, *Farbige Bildwerke des Mittelalters im Rheinland*, Bonn, 1967.

Verantwoording van de foto's

Instituut voor Liturgiewetenschap te Groningen: Nrs. 1, 2, 10, 12, 13, 16.
Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland te Utrecht: Nrs. 5, 17.
Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht: Nr. 18.
Leeuwarder Courant: Nr. 14.
D. van Weezel Errens: Nr. 9.
H. Huth, *Künstler und Werkstatt der Spätgotik*, Darmstadt (1967): Afb. 1, 2.
M. Baxandall, *The Limewood Sculptors of Renaissance Germany*, New Haven (1981): Afb. 3.

Sterren op de zoldering van de Nederlandse Hervormde kerk te Lemmer

Foto 1:
De Nederlandse Hervormde kerk te Lemmer.

Bij de restauratie van de Nederlandse Hervormde kerk te Lemmer (gebouwd in 1716) zijn voorstellingen van sterrengroepen gevonden, die op de oorspronkelijke verflaag van de zoldering waren aangebracht. Het zijn vooral sterrenbeelden, die in de Bijbel genoemd worden: de Pleiaden (het Zevengesternte), Orion en de Grote Beer.

1. Ontdekking

In het najaar van 1984 werden bij restauratie-werkzaamheden aan de zoldering van de Nederlandse Hervormde kerk te Lemmer op de oorspronkelijke blauw-groene verflaag geschilderde sterren en later ook afbeeldingen van vogels, wolken, de zon en de maan gevonden. Ze maakten wellicht deel uit van het oor-

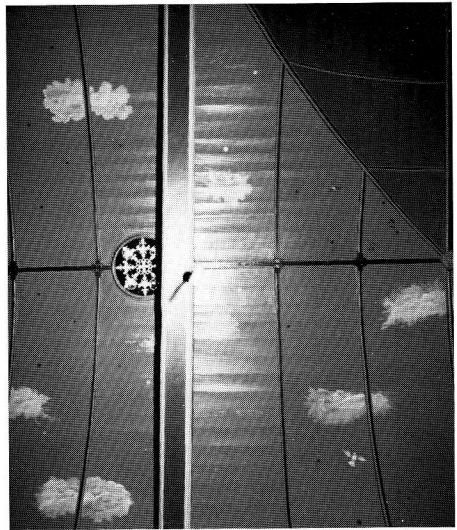

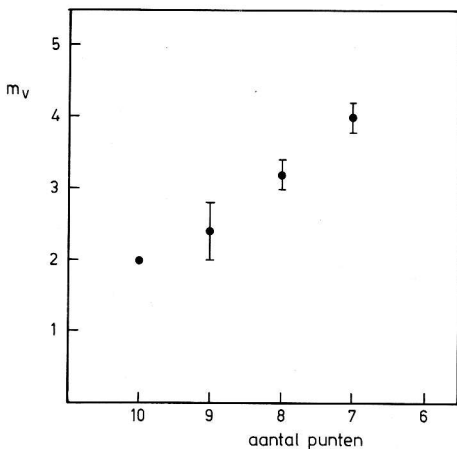
Foto 3:
Zoldering na de restauratie.

spronkelijke decor en moeten in ieder geval minder dan veertig jaar na de bouw van de kerk in 1716 (zie hieronder) aangebracht zijn. De vondsten deden het vermoeden opkomen, dat de schilderijen met een bepaald doel waren aangebracht. Met grote zorgvuldigheid werden de gevonden sterren en vogels op tekening gezet. Het bleek dat de sterren verschillende afmetingen konden hebben, terwijl er sterren gevonden zijn met 6, 7, 8, 9 en 10 punten.

2. Pleiaden, Orion en Beer

De vondsten werden getekend op een manier die het gemakkelijk maakt ze te vergelijken met sterrenkaarten. De aanname hierbij was, dat de verdeling van de sterren in groepen met 6, 7, 8, 9 en 10

punten kon samenhangen met de verschillende helderheden van de sterren. De indeling van de sterren in helderheidsklassen, zoals die nu in de sterrenkunde in gebruik is, dateert uit de tweede helft van de 18de eeuw (dus van na de bouw van de kerk). Met het blote oog kan men zes grootte- of helderheidsklassen onderscheiden: de helderste sterren zijn van de 0e of 1e grootte, de allerzwakste (voor mensen met goede ogen) van de 6e grootte. Het is niet onwaarschijnlijk dat de helderste sterren afgebeeld werden met 10 punten en de zwakste met 6. Figuur 1 geeft de overeenkomst tussen de

Figuur 1: Verband tussen het aantal punten van de gevonden sterren en hun schijnbare helderheid aan de hemel.

helderheid en het aantal punten van de sterren aan. Aan de hand van sterrenkaarten is vervolgens getracht de groepen sterren te identificeren. Een overzicht van de vondsten is weergegeven in figuur 2.

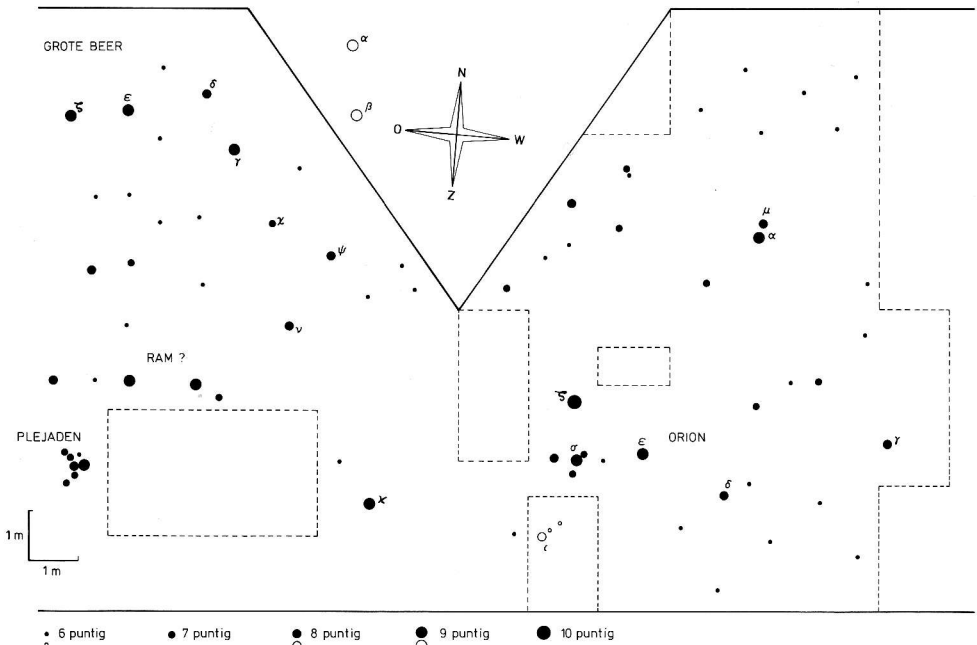
De meest opvallende groep sterren aan de zoldering is het Zevengesternte (de Pleiaden). Er is geen twijfel aan de juistheid van de identificatie. De Pleiaden bevinden zich in werkelijkheid voor ons in Nederland aan het zuidelijk deel van de sterrenhemel. In de kerk zijn ze eveneens op het zuidelijk deel van het gewelf aangebracht. Een ander opvallend sterrenbeeld aan de zuidelijke hemel is Orion.

Orion is ook te zien in de kerk te Lemmer eveneens aan het zuidelijk deel van de zoldering. Overigens is Orion niet compleet gevonden doordat de zoldering van de kerk later gerepareerd is en delen met nieuw hout werden opgevuld. Sterren die daar oorspronkelijk te zien waren zijn verloren gegaan. Open symbolen in figuur 2 geven aan waar we sterren verwachten.

Een tweede reden voor een verlies van een flink deel van het oorspronkelijke plafond is de uitbreiding van de kerk in noordelijke richting in 1756. Tijdens deze verbouwing werd de zoldering opnieuw geverfd en kwamen de nog aanwezige sterren onder de verflaag terecht (waar ze bleven tot de recente ontdekkingen). Het feit, dat het plafond ongeveer veertig jaar na de bouw opnieuw geverfd is, doet sterk vermoeden dat de sterren deel uitmaakten van de oorspronkelijke beschildering. Ze zijn dus in ieder geval in de eerste helft van de 18de eeuw aangebracht.

Omdat de sterren aangebracht zijn op het gewelf van een kerkgebouw ligt het voor de hand dat er een verwijzing naar een of meerdere bijbelteksten achter zit. De combinatie van de Pleiaden en Orion komt met name voor in het Oude Testament in Job 9:9 en Job 38:31 en 32. In Job 9:9 lezen we: "Hij maakt de Beer en de Orion, de Pleiaden en de Kamers van het Zuiden". Job 38:31 en 32 vermelden: "Kunt gij de banden der Pleiaden binden, of de boeien van de Orion slaken? Doet gij de tekens van de Dierenriem te rechter tijd opgaan, en bestuurt gij de Beer met zijn jongen?"

De (Grote) Beer is te vinden aan de noordelijke sterrenhemel en in de kerk aan het noordelijk deel van de zoldering. Ook deze sterrengroep is niet compleet. Ten dele komt dit doordat in 1756 een deel van het plafond verwijderd is in verband met een uitbouw van de kerk. Twee heldere sterren van de Grote Beer ontbreken op deze wijze (misschien ook nog een paar zwakkere sterren). Wanneer deze twee sterren op tekening gebracht worden op de plaats waar ze geschilderd moeten zijn geweest, blijkt de verbinding

Figuur 2:
Overzicht van de sterren die gevonden zijn aan de zoldering van de Nederlandse Hervormde kerk te Lemmer. De open cirkels geven aan waar verloren gegane sterren vermoedelijk moeten staan. Gebieden omgeven door onderbroken lijnen wijzen op delen van het plafond, die in later tijd vernieuwd zijn.

dingslijn tussen deze twee sterren precies naar het noorden te wijzen in de kerk, juist zoals in werkelijkheid aan de sterrenhemel het geval is (figuur 2).

Tussen de Grote Beer en de Pleiaden bevinden zich een aantal sterren, waarvan de identificatie onzeker is. Misschien kunnen we hier het sterrenbeeld Ram zien. Ram is een teken van de Dierenriem (Job 38:32!) en staat dicht bij de Pleiaden aan de hemel. Maar, omdat een groot deel van de zoldering bij de Pleiaden in vroeger jaren vernieuwd is en daarbij wellicht een aantal sterren verloren is gegaan is deze identificatie onzeker.

De gevonden sterrengroepen zijn alle markante en vaak duidelijk zichtbare merktekenen aan de sterrenhemel. Daar vele gelovigen in de tijd dat de kerk gebouwd werd vissers en zeelieden waren, vallen deze afbeeldingen heel goed te verklaren. In het dagelijks leven betekenden ze een hulp bij de zeevaart. De rela-

tie met bijbelteksten wijst erop, dat Gods majesteit in de kosmos eerbiedig beleden werd. Tenminste, zo kunnen we ons dat heel goed voorstellen.

3. Vogels

Op acht plaatsen aan de zoldering zijn restanten van schilderijen van vogels gevonden, vooral eenden. Met de wolken zorgden zij ervoor dat de schildering iets levendigs heeft.

Het oostelijk deel van de kerk vormt een koor. Kennelijk is deze protestantse kerk gebouwd op fundamenten van een vroeger gebouw. Op deze plaats werd in 1413 en 1516 een kerk door brand verwoest (Klijnsma, 1975). De zoldering van het koor vertoont in het midden een grote zon met daarnaast een adelaar met een dubbel stel vleugels. Deze adelaar komt treffend overeen met een afbeelding in "De Kleine Print Bijbel" (1736; herdruk 1965 bij Sijthoff, Leiden). Deze afbeelding heeft betrekking op Exodus 19:4 "gij

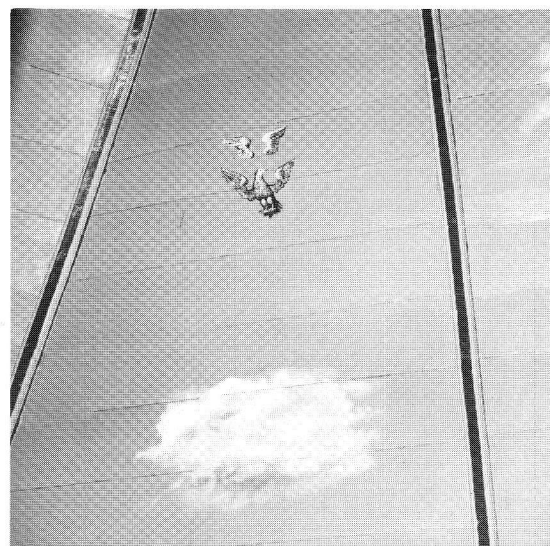

Foto 2:
Fragment van het plafond.

hebt gezien, wat Ik de Egyptenaren heb aangedaan, en dat Ik u op arendsvleuglen gedragen en tot Mij gebracht heb”.

Figuur 4:
Afbeelding uit "De Kleine Print Bijbel" (1736)
bij Psalm 148:2 en 3.

Deze print-bijbel dateert dus ongeveer uit de periode dat de kerk werd gebouwd.

Een andere afbeelding uit de print-bijbel, die van Psalm 148:2 en 3 vertoont eveneens een frappante overeenkomst met een schildering in de kerk. In dit geval van de zon, maan en sterren (van gelijke grootte) op de wanden achter het orgel tegenover het koor. En in deze tekst lezen we: "Looft Hem al zijn engelen, looft Hem zijn heerscharen, looft Hem zon en maan, looft Hem gij lichtende sterren".

Figuur 3:
Afbeelding uit "De Kleine Print Bijbel" (1736)
bij Exodus 19:4.

4. Slotopmerkingen

Zijn deze overeenkomsten toevallig? Het zou ons verbazen. Het is niet onmogelijk dat overeenkomstige schilderingen verborgen zijn onder meer recente verflagen op zolderingen van andere kerken. In Nederland kwam het in het verleden vaker voor dat men sterren en andere hemellichamen aanbracht op het gewelf van de kerk. Zo zijn de gewelfrozetten in de kerk te Beers versierd met afbeeldingen van zon, maan en sterren, waarschijnlijk nog daterend uit de 16de eeuw. In het midden van de 17de eeuw werd het gewelf van de Broerekerk te Bolsward met sterren beschilderd. Dit gewelf ging verloren, maar bewaard bleef het gewelf in Oldeboorn, dat in 1755 met sterren, zon, maan, wolken en engeltjes werd beschilderd. In Oldeboorn is echter geen patroon met bepaalde sterregroepen waar te nemen zoals in Lemmer. Het is bepaald niet onmogelijk dat hierbij een rol gespeeld heeft dat in het midden van de 18de eeuw zowel in Lemmer als Oldeboorn de familie Van Andringa een belangrijke rol speelde in het bestuurlijke leven.

Overigens zijn sterren, zon, maan, wolken en andere aan het uitspansel te onderscheiden zaken in het decor op plafonds van kerken niet uniek. Afhankelijk van de tijd en de godsdienstig-culturele omgeving, waarin de kerk gebouwd werd, konden deze uitdrukking zijn van geloofsbelevingen met betrekking tot de hemel, het verhevene, eerbied voor Gods werken, ofwel slechts esthetische betekenis hebben (Lexikon der christlichen Ikonographie, II, kol. 142-149 en kol. 255-267). Maar voorzover momenteel bekend is het uitzonderlijk, dat sprake is van specifieke sterrenbeelden anders dan bijvoorbeeld de dierenriem. Het is ook onbekend of dergelijke schilderingen elders gevonden zijn. Men zou dan kunnen denken aan kerken in plaatsen die destijds een zeevarende bevolking hadden. Plaatsen langs de Noordzeekust in calvinistische of lutherse streken, zoals in Noord-Duitsland en Denemarken. Men zou ook kunnen denken aan plaatsen langs de

kust van de Baltische zee. Daarmee onderhielden de zeevaarders van Lemmer in de 18de eeuw handelsbetrekkingen (Klijnsma, 1975).

Literatuur

- Klijnsma, A.E., "Lemsterlan, in kuijerke troch it forline", Bolsward, 1975.
"Lexikon der christlichen Ikonographie", Freiburg, 1970.

MEDEDELINGEN

Van de Voorzitter

Nu de restauraties van onze kerken te Bornwird en Raard nagenoeg voltooid zijn is het gewenst om daarbij stil te staan.

Deze twee restauraties werden uitgevoerd door onze Stichting met subsidie van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, de Provincie Friesland en de gemeente Dongeradeel.

Geheel volgens de door de Stichting gestelde prioriteiten, in overleg met de gemeente(n) en met goedkeuring van de RDMZ werd in het verleden een tienjarenplan voor kerkrestauraties opgesteld en passend in het financieringsschema uitgevoerd.

Met ingang van 1 januari 1988 heeft het Ministerie van W.V.C., waaronder de Rijksdienst voor de Monumentenzorg valt, een andere financieringswijze ingevoerd om de geldstroom naar de gemeente(n) te leiden.

Elke gemeente ontvangt jaarlijks een zeker bedrag, gebaseerd op het aantal woonhuis monumenten en grote monumenten (kerken e.a.).

Het is de bedoeling dat het gemeentebestuur met de toegewezen middelen zelf een beleid gaat voeren voor restauratie van monumenten binnen haar grondgebied.

Dat heeft voor onze Stichting de consequentie dat wij bij onze planning voor de jaren 1989 en later met nog meer overleg de betrokken gemeenten moeten overtuigen dat een evenredig deel van het hun toegewezen geld voor onze kerk(en) wordt bestemd.

Het kan ook inhouden dat het bestuur van de Stichting Alde Fryske Tsjerken de prioriteit na het jaar 1988 moet aanpassen en moet inspelen op de mogelijkheden die de desbetreffende gemeente ons kan bieden.

Uiteraard zal het bestuur blijven pleiten voor de belangen van de bij ons in eigendom zijnde kerken welke voor restauratie of onderhoud in aanmerking komen.

Zodra e.e.a. duidelijk is geworden zullen wij onze donateurs nader op de hoogte stellen.

Tenslotte nog iets over de verontrustende berichten in regionale en landelijke couranten over de terp van Hogebeintum. Door de overvloedige regen van de laatste tijd is het terplachaam met water verzadigd waardoor de taluds plaatselijk instabiel zijn geworden. Zo is, over een lengte van meer dan tien meter, de berm van de oostelijke oprit naar de kerk verzakt. Het Gemeentebestuur van Ferwerderadeel neemt passende maatregelen. Het bestuur van de Stichting Alde Fryske Tsjerken blijft alert voor wat betreft de kerk van Hogebeintum. Gecontroleerd zal worden of de scheurvorming in de lengte-as van de kerk door deze abnormale omstandigheden voormeld zich verder voortzet en of de hoge grondwaterstand in het terplachaam daarop invloed heeft, of dat mogelijk diepere bewegingen in de aardkorst daaraan debet zijn.

In november 1987 is tot de redactiecommissie voor de bestuursrubriek toegetreden de heer Drs. W.A. Bangma te Dokkum; van huis uit historicus beweegt hij zich ook op bestuurlijk terrein.

Van de Secretaris

Donateursvergadering

De jaarlijkse donateursvergadering vindt plaats op 15 oktober 1988 in het Oranjehotel te Leeuwarden en wel om 11.00 uur 's morgens. Na de donateursvergadering zal de najaarsexcursie gaan naar de Ned. Herv. kerkgebouwen van Rinsumageest, Sybrandahuis, Bornwird en Dantumawoude.

Donateurs die beide evenementen willen meemaken behoeven dus niet twee keer naar Leeuwarden te komen.

De agenda luidt:

1. Opening.
2. Jaarverslag met nabespreking.
3. Bestuursverkiezing.
4. Rondvraag.

Gaarne i.v.m. het huren van accommodatie van tevoren voor het bijwonen van deze vergadering aanmelden. U bent van harte welkom! (tel.nr. 058-139666).

Van de Penningmeester

Donaties 1988

Hoera! Onze oproep om Uw donatie 1988 eerder aan ons over te maken is een succes! Eind januari was al f 120.000,- op ons gironummer overgemaakt!

Voor deze geweldige reactie is het bestuur U zeer erkentelijk!

Voor een ieder die nog niet heeft gereageerd blijft onze giro 22.07.600 open. Geef ons de kans om meer met uw geld te doen!

Rekening en Verantwoording over 1986 Baten:

Donaties	f 140.379
Legaten	102.364
Subsidies en giften	21.638
Overige baten	3.943
Totaal baten	268.324

Lasten apparaatskosten:

Personeelskosten	f 117.757
Burokosten	42.062
Bestuurskosten	4.961
	164.780

Af:

Ontvangen subsidies t.b.v. apparaatskosten	f 103.500
--	-----------

Blijft:

Apparaatskosten	61.280
-----------------	--------

Overige lasten:

Publikaties	19.553
Propaganda	23.356
Exploitatie kerkgebouwen	135.291
Rente	9.778
Overige lasten	813

Totaal lasten 250.071

Resterend overschot 1986 f 18.253

Ansichtkaarten

Naar aanleiding van de vraag van donateurs en andere belangstellenden naar ansichtkaarten is besloten een aantal gekleurde ansichtkaarten uit te geven.

Daar het hier om een beperkte partij gaat zijn de kaarten slechts in series van 10 verkrijgbaar.

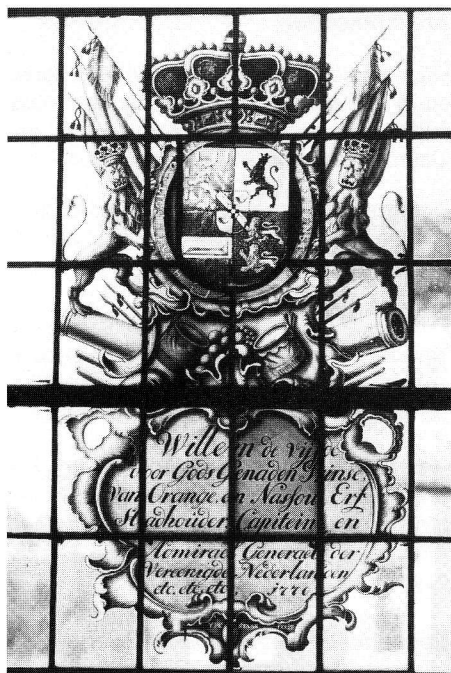
Prijs: f 12,50 per serie van 10 kaarten
 - 24,- bij afname van twee series
 - 35,- bij afname van drie series
 - 45,- bij afname van vier series

Bestellen door overmaking van het bedrag o.v.v. 1,2,3 of 4 mapjes ansichtkaarten op giro nummer 22.07.600 t.n.v. Penningmeester Stichting Alde Fryske Tsjerken.

Een serie bestaat uit kleurenkaarten van onze klokkestoelen te Nijeholtwolde en Goingarrijp, gebrandschilderd raam Willem V (in kerk van Goingarrijp), en van onze kerken te Hogebeintum (in- en exterieur), Beers (in- en exterieur), Kortezwaag, St. Jacobiparochie en Westhem.

Kultureel Sintrum "De Groate Kerk" Sint Jacobiparochie.

Gebrandschilderd raam 1770 Willem V, in de N.H. Kerk te Goingarip.

Klokkestoel Goingarip, Gemeente Scharsterland.

Klokkestoel Nijeholtwolde, Gemeente Weststellingwerf.

Van de Excursiecommissie

Najaarsexcursie 15 oktober 1988

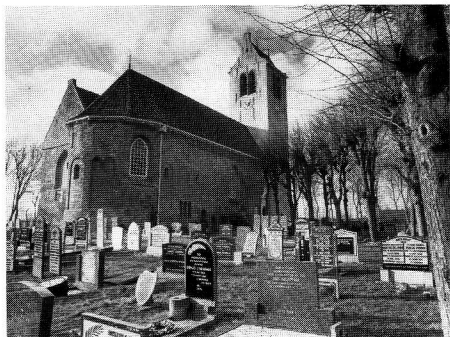
Reeds eerder deden wij de aankondiging van deze route welke moest vervallen, omdat de restauratie van één van de kerken nog niet was voltooid.

Maar nu gaat het dan door!

Bezocht zullen worden de Ned. Herv. kerkgebouwen van Rinsumageest, Sybrandahuis, Dantumawoude en Bornwird. Hiervan zijn de eerst- en laatstgenoemde kerken pas gerestaureerd.

Wilt u zich vroegtijdig aanmelden om te-leurstelling te voorkomen? De kosten bedragen f 18,- per persoon, inclusief het mapje dat u de nodige informatie verschaft.

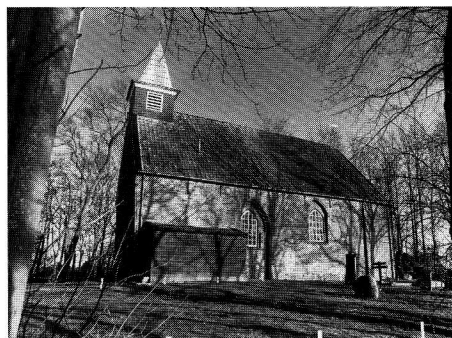
Komt u met eigen vervoer dan is de prijs f 6,- per mapje.

Ned. Herv. Kerk Rinsumageest.

Ned. Herv. Kerk Rinsumageest.

Ned. Herv. Kerk Sybrandahuis.

U kunt zich aanmelden door overmaking van het bedrag op giro.nr. 36.90.669 t.n.v. Excursiecommissie "Alde Fryske Tsjerken".

N.B. Het vervoer per bus naar de kerken wordt geregeld vanaf het N.S.-station te Leeuwarden.

Nieuws van buiten de Stichting

NCRV Kerkepad 1988

Op zaterdag 18 juni en 25 juni 1988 komt NCRV Kerkepad weer in Friesland en wel langs de volgende kerken:

In Woudsend: Ned. Herv. kerk, Rooms Katholieke kerk en Doopsgezinde kerk ("t Ponkje").

In Harich: Ned. Herv. kerk.

In Lemmer: Ned. Herv. kerk en Rooms-Katholieke kerk.

In Sloten: Ned. Herv. kerk.

In Wyckel: Ned. Herv. kerk.

De kerken zullen te bezichtigen zijn van 10.00 tot 17.00 uur.

Open Monumentendag 1988

Wegens het grote succes van vorig jaar wordt er ook dit jaar weer een Open Monumentendag georganiseerd. De keus is gevallen op zaterdag 17 september 1988. Voorzover wij op dit moment bezien kunnen zullen in ieder geval onze kerken in Hogebeintum, Boer, St. Jacobiparochie, Beers en Britswerd geopend zijn. Openingstijden: 10.00-17.00 uur.

Monument van de Maand

Evenals twee jaar geleden is ook dit jaar weer een kerk van onze Stichting in de reeks "Monument van de Maand" opgenomen. Na Hogebeintum in 1986 is de beurt in november 1988 aan de kerk van St. Jacobiparochie.

Openingstijden:

vrijdag 13.00 - 17.00 uur
zaterdag 10.00 - 17.00 uur
zondag 13.00 - 17.00 uur

De Stichting Monument van de Maand zal in samenwerking met Stichting Cultureel

Centrum "De Groate Kerk" tal van culturele activiteiten organiseren. In principe staat de komst reeds vast van een tentoonstelling in het teken van de architect Th. Romein. Romein is de architect van o.a. onze kerken in St. Jacobiparochie en Terband. De stijl is zgn. neo-classicisme. Er zullen o.a. oude werktekeningen van de architect getoond worden. De samenstelling van de tentoonstelling is in handen van het Fries Museum.

Voor de volledigheid hier nog de eerste twee Monumenten: Voor de maand april staan de stinzen van Franeker (Martena-, Cammingha- en Botniastins) op het programma. Voor de maand mei is de keuze gevallen op de koren-, pel- en houtzaagmolen "De Zwaluw" te Birdaard.

Werken aan kerken

Bornwird in kleur

De restauratie van de voormalige Hervormde kerk van Bornwird is bijna voltooid. Bijna, want de "rode draad" in dit restauratieverhaal loopt nog door. Er is nog steeds een kleine kans dat dit jaar de muurschilderingen in het koorrestant worden ontdaan van de vele lagen witkalk. Tijdens de restauratie is door de heer Lammert Muller te Zuidhorn een onderzoek verricht naar de omvang van de muurschilderingen. De aanwezigheid van muurschilderingen was reeds in november 1979 aangetoond door de heer W.J. Berghuis. De bevindingen van zijn onderzoek zijn gepubliceerd in de eerste publicatie van Ringband 3 (blz. 5-20). De heer Muller onderscheidt in zijn onderzoek een vijftal perioden.

1e en 2e periode

Het interieur van het koor zal in de 1e periode een sober en "natuurlijk" uiterlijk hebben gehad. "Natuurlijk" wil zeggen, dat de bakstenen waarmee de muren zijn opgetrokken en die zorgvuldig op "kleur" gesorteerd zijn, ook in het koor zichtbaar waren. Het metselwerk is zowel binnen als buiten strak afgevoegd.

Datzelfde geldt ook voor het schip, dat de 2e periode vertegenwoordigt.

Het muurwerk aan de buitenzijde is daarentegen oranje-achtig-geel van kleur. Aan de binnenzijde is dit kleurverschil ten opzichte van het koor niet waargenomen. Kleurstoffen zijn direkt op de muren niet waargenomen.

3e periode

In de 3e periode ontstonden grote wijzigingen aan het gebouw, zowel buiten als binnen. Muren werden verhoogd ten behoeve van het aanbrengen van stenen gewelven in koor en schip.

De nu nog aanwezige gordelboog, toen triomfboog en deel uitmakend van de overwelfing, werd de scheiding tussen koor en schip.

Op de verschillende restanten van de gewelfaanzetten en het daarop aansluitend muurwerk zijn sporen van rode verf gevonden die uit de overwelfingsperiode stammen.

De kleur rood is ook aangetroffen onder profileringen van bogen en muralen.

Detail zuidmuur in de N.H. Kerk te Bornwird: schildering met vissen.

Detail schildering in de N.H. Kerk te Bornwird: twee naast elkaar staande heiligen, getooid met een stralenkrans.

In de hierop volgende periode is een dunne pleisterlaag aangebracht, waarop voor de tweede keer een rode kleur is aangebracht. De samenstelling van deze pleister lijkt ogenschijnlijk gelijk aan die van het koor.

4e periode

Na het slopen van de gewelven in het schip werd deze ruimte tot aan de triomfboog overdekt met een stelsel van trek balken en sleutelstukken.

5e periode

Na de sloop van het gewelf in het koor bleef de triomfboog, mogelijk vanwege zijn kooraanduidende functie, gespaard. Ten behoeve van het doortrekken van de kap werden de koormuren vanaf de in-middels tot aan de kruin der boog afgebroken topgevel met acht lagen verhoogd. In het koor werd het zuidelijk venster vergroot. De triomfboog met vullingen en de wanden werden opnieuw gepleisterd en voorzien van figurale beschilderingen. Deze pleisterlaag komt alleen voor op de bovengenoemde onderdelen. In deze periode zijn ook de beschilderingen in het koor en op de triomfboog tot stand gekomen. De stijl van schilderingen doet vermoeden dat zij uit de gotische periode (dus 15e eeuw) stammen.

De triomfboog is beschilderd met nonfiguratieve decoraties in polychromie. De noord- en zuidwand van het koor zijn versierd met figurale afbeeldingen.

Op de zuidmuur worden een aantal lineair aangeduide vissen weergegeven van een op het Wad nog voorkomende variëteit. De gevonden kleurresten op diverse plaatsen op de muur rechtvaardigen de veronderstelling dat het gaat om een complete voorstelling. Op ongeveer 1,20 meter boven de vloer loopt een rode kaderband tot in de raamdagkant van het venster en eindigt in een punt, met daarin opgesloten decoraties. Deze decoraties komen sterk overeen met die van de triomfboog.

Op de triomfboogvulling, aansluitend op de schilderingen van beide wanden, is ook figuraal schilderwerk aanwezig.

Ook hier zijn op enkele plaatsen kleurresten gevonden die de indruk wekken deel uit te maken van een "grote" afbeelding.

Op de noordwand van het koor en de aansluitende triomfboogvulling, doet zich hetzelfde beeld voor als aan de zuidkant. Ook hier figurale beschilderingen o.a. voorstellende, vier boven en naast elkaar staande heiligen, getooid met een stralenkrans. Het vermoeden bestaat dat ook deze wand totaal beschilderd is met figurale afbeeldingen en wellicht de twaalf apostelen. De triomfboogvulling is versierd met een persoon die een kruisstaf vasthoudt. Dit alles geschilderd in gelen, roden en zwarten.

Wat de figuraties voorstellen zal blijken wanneer tot restauratie wordt overgegaan. De voorstellingen zijn grotendeels ingekrast, waarna het geheel in een fresco techniek is ingevuld met verf.

K. Sytsma.

Bronvermelding:

- restauratierapport Lammert Muller.
- Publikatie Ringband 3 blz 5-20 door W.J. Berghuis.
- Friesch Dagblad d.d. 14-2'87.

Werken in kerken

Hogebeintum '88

Onder de noemer HOGEBEINTUM '88 vinden dit seizoen tal van activiteiten plaats in Hogebeintum. Dit met het doel om meer mensen kennis te laten nemen van het werk van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. U bent van harte welkom!

Exposities

Mei - Jan Murk de Vries:

tekeningen - schilderijen - kleinplastiek.

Juni - De Vier Evangelisten:

voorstudie in de vorm van schetsontwerpen; in 1989 zal plaatsing volgen.

Juli - Paul Christiaan Bos:

tekeningen - grafiek - aquarellen - schilderijen - etsen.

Augustus - Johan Hemkes:

etsen.

September - Tjerk Vermaning:

Van mammoetjager tot hunnebedbouwer. Friese bodemvondsten.

Oktober - Wouter van der Horst:

aquarellen

Andere Activiteiten

14 april 1988 - 20.00 uur

Breuklijn bij Hogebeintum?

Lezing n.a.v. het rapport "Bodemverzakkingen en trillingen in Friesland" door Dr. M. van der Sluis, docent milieugeografie/planologie en landbouwgeografie aan het Prof. H.C. van Hall Instituut te Groningen.

29 april 1988 - 20.00 uur

Lezing met videopresentatie over het restaureren van Bijbels, landkaarten e.d. door de heer J.R. Sterken te Ugchelen. Aansluitend aanbieding van de gerestaureerde kanselbijbel van Hogebeintum.

27 mei 1988 - 20.00 uur

Orgelconcert door Frans van der Hauw te Bolsward in Ned. Herv. Kerk te Ferwerd.

17 juni 1988 - 20.00 uur

Muziekprogramma over Friesland (in het fries!) door Dieuwke de Vries van Vlieland.

22 juni 1988 - 20.00 uur

Open huis met De Vier Evangelisten over het door hen te vervaardigen kunstwerk voor Hogebeintum.

22 juli 1988 - 20.00 uur

Muziek en Poëzie in stijl door de Familie Kingma (Wytgaard) met als gaste Mw. M. Haaïma-Hoekstra (Wirdum). Ook deze avond staat weer in het teken van het fries.

30 september 1988 - 20.00 uur

Sterven, rouwen en begraven. Lezing met diapresentatie door U. Zwaga, hoofd van het bureau van de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

N.B. Alle activiteiten in de Ned. Herv. Kerk te Hogebeintum behalve het orgelconcert op 27 mei.

Activiteiten Stichting Tsjerke en Poarte fan Bears

1 mei - 27 mei

H.J. Bijsterveld te Rottevalle: Etsen.

28 mei - 30 mei

Zondagschoolplaten uit de oude doos.

1 juni - 30 juni

D. Jansen te Cornjum: Met lucifershoutjes op schaal gebouwde kerken in Friesland.

24 juni - 20.00 uur

Concert en poëzie door de Fam. Kingma te Wytgaard. Gaste Mw. M. Haaïma-Hoekstra te Wirdum. Avond in de Friese taal.

1 juli - 31 juli

Wandkleden van Y. Kastelein te Jorwerd. Tevens zullen cursisten materiaal exposeren.

9 juli en 23 juli

Demonstratie wandkleden maken door Y. Kastelein en haar cursisten uit Littenseradeel e.o.

15 juli - 20.00 uur

Orgelconcert door Frans van der Hauw te Bolsward

1 augustus - 31 augustus

Architect Roelof Kijlstra: Tekeningen van monumenten in Littenseradeel en Friesland: kerken - woonhuizen - boerderijen en klokkestoelen.

1 september - 30 september

Karianne Krabbedam te Grouw: Beeldhouwwerk in groot en klein - plasteiken in steen, hout en brons.

Aktiviteitencommissie Terband

Ook in de kerk van Terband vinden dit jaar weer een aantal activiteiten plaats:

Dinsdag 10 mei 1988

Lezing door U. Zwaga:

"Lâns de âlde fryske tsjerken".

Donderdag 2 juni 1988

Lezing door Dr. M. van der Sluis van het Prof. H.C. van Hall Instituut te Groningen, n.a.v. het rapport "Ruimtelijk geologisch model ter verklaring van de ondergrond in N.O.-Nederland en de mogelijke economische en planologische gevolgen".

Donderdag 7 juli 1988

Lezing door G. Elzinga, provinciaal archeoloog:

"Opgravingen en terpvondsten".

Donderdag 8 september 1988

Lezing door Drs. H.T. Algra:

"Historische kunst in de kerken van Friesland".

Donderdag 29 september 1988

Lezing door Dr. R. Steensma, wetenschappelijk hoofdmedewerker Liturgisch Instituut van de Rijks Universiteit Groningen:

"Relatie kerk - moderne kunst".

Verantwoording van de foto's

Gebrandschilderd raam 1770 Willem V, in de N.H. kerk te Goïngarijp.

(Archief S.A.F.T.).

Klokkestoel Nijeholtwolde, Gemeente Weststellingwerf (Archief S.A.F.T.).

Klokkestoel Goïngarijp, Gemeente Scharsterland (Archief S.A.F.T.).

Ned. Herv. kerk Rinsumageest.

(Archief S.A.F.T.).

Ned. Herv. kerk Rinsumageest.

(Archief S.A.F.T.).

Ned. Herv. kerk Sybrandahuis.

(Archief S.A.F.T.).

Kultureel Sintrum "De Groate Kerk" Sint Jacobiparochie (Archief S.A.F.T.).

Detail zuidmuur schildering met vissen in de N.H. kerk te Bornwird.

(Archief S.A.F.T.).

Detail schildering in de N.H. kerk te Bornwird, vier boven en naast elkaar staande heiligen, getooid met een stralenkrans

(Archief S.A.F.T.).

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Eewal 86 III—8911 GV Leeuwarden. Telefoon 058-139666.

Postgiro 22 07 600—Bank: Friesland Bank Leeuwarden
nr. 29.81.00.703

Kantooruren: 's morgens 9.00 - 12.00 uur.

's middags 14.00 - 16.30 uur.

keppelstok

STICHTING ALDE FRYSCHE TSJERKEN